

חתימת ברכת המשפט וגלגוליה

יוסף תבורי

הקדמה

חתימות ברכות ה"עמידה" הן מן החטיבות המגובשות ביותר שבסידור התפילה, ואין בהן הבדלים בשום עדה מישראל. בתקופת התלמוד ובתקופת הגאונים אמנם היו בהן עדיין מקצת שינויים, בעיקר בין בני בבל לבני ארץ ישראל, אך עם דלדול היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הגאונים והכחדתו במסעי הצלב, נעלם מנהגם של בני ארץ ישראל לגמרי.¹ זכר לחתימות הארץ-ישראליות הקדומות נשמר במסורת האשכנזית בתפילת העמידה למועדים מיוחדים בשני מקומות.² בתפילת המוסף של ימי מועד נהגו בני אשכנז להחליף את החתימה הרגילה של ברכת העבודה, "המחזיר שכינתו לציון", במקבילתה הארץ-ישראלית, "שאותך לבדך ביראה נעבוד";³ ב"עשרת ימי תשובה"⁴ נהגו בני אשכנז לשנות את חתימת הברכה המסיימת את העמידה, ברכת השלום, מן החתימה הרגילה, "המברך את עמו ישראל בשלום", לחתימה "עושה השלום", שהיא חתימה קדומה לברכה זו והיתה נהוגה בארץ ישראל, אך יש לה גם מקורות בבליים.⁵

- * המאמר מוקדש לפרופ' נפתלי וידר, שעוד זכיתי לשמוע את הרצאותיו המבריקות על התפילה ותולדותיה כשהירצה באוניברסיטת בראילן אחרי עלייתו ארצה.
- 1 היוצא מן הכלל הוא שריד שהתקיים בקהילה הארץ-ישראלית בקהיר, ואולי במקומות נוספים. על מנהגי התפילה של הקהילה הארץ-ישראלית בקהיר ראו פליישר תשמ"ח.
- 2 כאן אנו מתייחסים רק לתפילת ה"עמידה". יש שרידים נוספים של מנהגי ארץ ישראל בתפילה, כגון מנהגן של כל עדות ישראל להשתמש בחתימה הארץ-ישראלית בברכה האחרונה של קריאת שמע בליל שבת – ראו וידר תשנ"ח, עמ' 103-107, ושם ספרות. שריד אחר שנשמר במשך דורות רבים, אך נעלם גם הוא בסופו של דבר, הוא החתימה "אלהי דוד ובונה ירושלים" – על הישרדותו באשכנז ראו קופפר תשל"ג, עמ' 118 הערה 17.
- 3 לתולדות הנוסח של ברכה זו ראו ארליך תשנ"ט.
- 4 השימוש בכינוי זה לגבי ימים אלה בתקופת האמוראים הוא אמנם אנכרוניזם (ראו תבורי תשנ"ה, עמ' 221 הערה 24), אך הוא כינוי מקובל בימינו ולכן נשתמש בו בהמשך.
- 5 ראו וידר תשנ"ח, עמ' 103-107 וכן עמ' 290 הערה 23. אפשר שגם כאן היתה השפעה של המסורת הפייטנית, אבל אין נתונים לברר זאת. הנהוג לשנות את חתימת ברכה זו בעשרת ימי תשובה נודע עוד בימי הגאונים. בקטע משמו של רב האי גאון נאמר שהעם מוסיף (מלבד שני השינויים האחרים של עשרת ימי התשובה שבהם נדון לקמן) את השינוי "המלך עושה השלום", ראו שערי שמחה, חלק א, עמ' מה. פסקו של רב האי בעניין סיום התפילה מובא כתשובת שאלה ממנו בשערי תשובה, סימן פב. מתוך הדברים לא ברור אמנם מה היה הנוסח שלפני השינוי, הנהוג בשאר ימות השנה: אפשר שהמנהג הבסיסי של העם היה "עושה השלום" ובעשרת ימי תשובה הוסיפו את המילה "מלך"; אבל אפשר גם שהמנהג הבסיסי היה "המברך את עמו ישראל בשלום" והעם שינה כאן שינוי גדול והשתמש בחתימה הארץ-ישראלית כדי להוסיף בה את "מלך" – לעניין זה ראו גולדשמידט

מלבד חריגים אלה של בני אשכנז אין שום הבדל בחתימות הברכות של תפילת העמידה בכל עדות ישראל, ואלה נוהגות בכל ימות השנה, מלבד שני שינויים הנוהגים בעשרת ימי תשובה. בימים אלה נוהגות עדות ישראל לשנות את החתימה של הברכה השלישית, ברכת "קדושת השם", מן "האל הקדוש" ל"המלך הקדוש"; והן נוהגות לשנות את החתימה של הברכה האחת-עשרה, ברכת "המשפט", מן "מלך אוהב צדקה ומשפט" ל"המלך המשפט". מאמר זה יעסוק בעיקר בתולדות החתימה של ברכת המשפט.

שינוי החתימות של ברכות אלה בעשרת ימי התשובה נזכר בפירוש בתלמוד הבבלי:

ואמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב, כל השנה כולה אדם מתפלל "האל הקדוש" "מלך אוהב צדקה ומשפט", חוץ מעשרה ימים שבין ראש השנה ויום הכפורים שמתפלל "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט". ורבי אלעזר אמר אפילו אמר "האל הקדוש" יצא, שנאמר ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה" (ישעיהו ה, טז) – אימתי ויגבה ה' צבאות במשפט? אלו עשרה ימים שמראש השנה ועד יום הכפורים, וקאמר "האל הקדוש". מאי הוה עלה? אמר רב יוסף "האל הקדוש" ו"מלך אוהב צדקה ומשפט". רבה אמר "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט". והלכתא כרבה.⁷

מהלך הסוגיה נראה ברור. רב דרש שבעשרת ימי התשובה יש לשנות את נוסח החתימה של שתיים מברכות העמידה, ברכת קדושת ה' וברכת המשפט. ר' אלעזר חלק עליו לגבי הברכה הראשונה, ומדבריו משמע שחלק עליו רק בדיעבד, אם המתפלל שכח לומר את

תשל, עמ' יט. חתימה ארץ-ישראלית נוספת של ברכת השלום היא "מעון הברכות", אך חתימה זו נעלמה כמעט כליל בתקופת הגניזה – ראו אלון תש"ב. ברם, בשני כתבי יד מן הגניזה צורפה חתימה זאת לחתימה הארץ-ישראלית הרווחת יותר לנוסח "ומעון הברכות ועושה השלום" – ראו לוגר תשנ"ב, עמ' 223-237; אך השוו וידר תשנ"ח, עמ' 106.

6 ביטוי זה, "אהב צדקה ומשפט", מופיע בתהלים לג, ה, ודומה שפירושו "משפט צדק", ראו מלמד תש"ה. לא הבנתי מדוע ר' יהודה בר' יקר כתב "בא"י אוהב צדקה ע"ש אֶהְבֶּתְּ צדק ותשנא רשע (תהלים מה, ח), ומשפט ע"ש וְעִזָּו מִלֶּךָ (ו) מִשְׁפָּט אֶהֱב [אֶתְּה כוֹנֵנֵת מִשְׁרִים] מִשְׁפָּט וְצִדְקָה [בְּיַעֲקֹב] אֶתְּה עֲשִׂית (תהלים צט, ד)" (ר' יהודה בר' יקר, חלק א, עמ' מז), ולא ציין לביטוי הברור בתהלים לג, ה. אפשר שר' יהודה בר' יקר נשען על מסורת ישנה שהתייחסה לחתימה "אוהב המשפט", ולה התאים הפסוק "ומשפט אהב": אך בברכה שלפניו כבר היתה חתימה "אוהב צדקה ומשפט" ולכן צירף לה פסוק נוסף.

7 ברכות יב ע"ב, על פי דפוס וילנא ומספר כתבי יד. כתבי היד השווים לנוסח הדפוס הם כ"י פירנצה, וכתב יד אחד מן הגניזה: JTS ENA 2673 דפים 29-30. נוסח הדפוס מתועד בעיקרו גם בחיבור התשובה לרבינו מנחם המאירי, חלק ראשון, מאמר ב, פרק ב, עמ' 162; ובספר ראב"ה, סימן מ, עמ' 24. מדברי ר' יצחק אבן גיאת (שערי שמחה, חלק ב, עמ' מה) אי אפשר להסיק דבר על נוסח הברכה בשאר ימות השנה.

הנוסח החדש, אך לכתחילה הסכים ר' אלעזר שצריך לשנות את נוסח הברכה בעשרת ימי התשובה. לגבי הברכה השנייה לא העיר ר' אלעזר דבר, ומכך משמע שהוא הסכים עם רב ואף סבר שאפילו בדיעבד לא יצא המתפלל ידי חובתו אם לא שינה את נוסח הברכה. אחר כך מביא התלמוד, כסיכום הלכתי, מחלוקת בין רב יוסף ורבה, שנראה ממנה כאילו רב יוסף דוחה לגמרי את עמדת רב וכי אין לשנות את נוסח הברכות בעשרת ימי התשובה מן המקובל בשאר ימות השנה, ואילו רבה מקבל את עמדת רב, לפחות לכתחילה. והתלמוד מסיק שהלכה כרבה.⁸

סימוכין לעיקרו של נוסח זה של התלמוד אפשר למצוא גם בעדותו הקדומה של פירקוי בן באבוי. הוא מצטט את הפיסקה, בנוסח שהובא לעיל, כהוכחה למאמצים המרובים שהשקיעו חכמים בקביעה מפורטת של נוסחאות התפילה והברכות, אלא שבסוף דבריו, כשציטט את המחלוקת בין רב יוסף לרבה (!),⁹ ציטט כך: "מאי הוי עלה? רב יוסף אמר מלך הקדוש מלך המשפט ורבה אמר המלך הקדוש המלך המשפט והלכתא כותיה דרבה".¹⁰ מניסוח הסוגיא שבדברי פירקוי משמע שהמחלוקת בין רבה לרב יוסף איננה חזרה על המחלוקת בין רב ור' אלעזר, אלא היא מחלוקת במסגרת דברי רב: שניהם מסכימים שיש להכניס את מוטיב המלכות לברכות אלה בעשרת ימי תשובה, אלא שנחלקו לגבי השימוש בה"א הידיעה בחתימתה של ברכה זו. ויש לשים לב לכך שפירקוי מצטט את כל הסוגיה בלי דברי ר' אלעזר.

אלא ששני הביטויים אינם נידונים באופן אחד: הם שונים זה מזה מבחינה תחבירית ולכן מיבנם צריך להיות שונה. הביטוי "המלך הקדוש" מורכב משם עצם ותואר, ועל פי כללי הדקדוק המקראי הנורמטיבי שניהם צריכים לקבל את ה"א הידיעה. אך הביטוי "המלך המשפט" מורכב משם עצם נסמך ושם עצם סומך, ועל פי הכללים רק הסומך מקבל את ה"א הידיעה. אך רב יוסף ורבה הישוו את המידות, שלא על פי כללי הדקדוק: שיטתו של רב יוסף מתאימה לכללים לגבי ברכת "מלך המשפט" אך לא לגבי "מלך הקדוש", ואילו שיטת רבה מתאימה לכללים לגבי "המלך הקדוש" אך לא לגבי "המלך המשפט". מסורת ההלכה נתקבלה כדעתו של רבה, ולפיה הביטוי "המלך המשפט" הוא בעיית.

בשו"ת רש"י מצאנו הסבר דקדוקי לתופעה:

והמלך המשפט שהוקשה בו שהיה לנו לומר מלך המשפט: גם אני הוקשתי בה זה שנים רבות. ואומר לי לבי, שהגרסא לפי מרוצתם שגו להרגיל בגרסת המלך הקדוש

8 נחלקו הראשונים אם חוזר המתפלל שאמר "האל הקדוש" במקום "המלך הקדוש" – הרי"ף הורה שחוזר, אך הרי"ד והראב"ה חלקו עליו (ראו בהערה הקודמת).

9 על כתיב השם ראו פרידמן תשנ"ב.

10 גינצבורג תרפ"ט, ב, עמ' 551. כנוסח פירקוי בן בבוי נמצא גם בהלכות גדולות, א, עמ' 53, בין סוגריים מזווים, ובדפוס ורשה ו ע"א, אלא שבמהדורות אלה יש חסרונות בהמשך הסוגיא (דפוס ורשה הוא השלם ביותר וחסר בו סוף המשפט "ורבה אמר המלך המשפט"). דברי ר' אלעזר אינם מצויים אף לא באחד מהם.

עם המלך המשפט. אך שלא לשנות מנהג הראשונים, יש לנו לסמוך על כמה מקראות שדברו בלשון זה: בספר יהושע, "ויהי בנסוע העם מאהליהם והארון הברית" (יהושע ג, יד). ואין לנו לומר שהארון עצמו ברית אלא הלוחות שבו כמו שקראוהו בכמה מקראות "ארון הברית" "ארון העדות". ובספר מלכים (מלכים ב טז, יז) "ויקצף (צ"ל וַיִּקְצֹץ המלך) אחז את המסגרות המכונות" ומתרגמין ית גדנפי בסיסיא. ובספר ירמיה "וְכָל העמק הפגרים והדשן" כמו עמק הפגרים (ירמיהו לא, לט), "ואת המזבת הנחשת אשר לפני יְיָ" (מלכים ב טז, יד), "ויתן [ואתן] את הספר המקנה" (ירמיהו לב, יב). יתן חביבי לבו וימצא הרבה לעזרה.¹¹

כל העניין מבואר בספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, שהביא דוגמאות מלשון המקרא, ומלשון חז"ל הביא רק את זאת.¹² ואנו נוסיף דוגמה מלשון התפילה שבתלמוד הירושלמי. לפי תלמוד זה, חתימת התפילה למי שנכנס לבית הכסא היא "ברוך האל הכבוד".¹³ ובלשון חכמים מצאנו שם ותואר כאשר ה"א הידיעה היא רק בתואר כגון "נפש היפה", "מים הרעים" ועוד.¹⁴ אך מה שחשוב הוא שלדברי רש"י אין משמעות מיוחדת למבנה התחבירי, שהוא או אשגרה או דרכם של מיעוט העברים, וכל הייחוד של עשרת ימי תשובה הוא בהזכרת מלכות ה' בברכה זאת. וקשה להבין, על פי גירסת פירקוי, מהי משמעות המחלוקת בין רב יוסף לרבה.

ב

אף על פי שמהלך הסוגיה במסכת ברכות נראה ברור, בין לגירסת דפוסי התלמוד ובין לגירסת פרקוי בן באבוי, כאשר אנו מתבוננים בהוראתו של רב הפותחת את הסוגיה, העניין פחות ברור. מבינים אנו שהדרישה לשנות מ"האל הקדוש" ל"המלך הקדוש" נועדה להדגיש את מלכות ה' בעשרת ימי התשובה – ויש לזכור שר' יוחנן בן נורי החשיב ברכה זו כמקום הראוי לשלב את ברכת מלכויות בראש השנה¹⁵ – אך אין זה ברור מדוע יש לשנות את "מלך אוהב צדקה ומשפט" ל"המלך המשפט" כאשר מלכות ה' נזכרת גם בנוסח הראשון.

קושי זה מוצא את פתרונו בעיון בנוסחאות אחרות של המקור התלמודי, הנותנות תמונה שונה מאוד. וכך הנוסח בכתב יד מן הגניזה הקהירית (TS NS 329.241):

- 11 תשובות רש"י, סימן יח; הדברים הובאו בקיצור בפירושו של רש"י לסוגיה, ד"ה המלך המשפט, ובשמו של רש"י במחזור ויטרי, עמ' 345.
- 12 ספר הרקמה, עמ' שעה; הערת אפטוביצר לספר הראב"ה, א, עמ' 25. ואין זה ברור אם אבן ג'נאח ציטט מן התלמוד או מן הסידור – ראו אברמסון תשמ"ח, עמ' 237.
- 13 ירושלמי ברכות פ"ט ה"ד, יד ע"ב; המילה "ברוך" אינה נמצאת בכ"י וטיקן של הירושלמי; ובציטטה בראב"ה: "ברוך הכבוד".
- 14 גינצבורג תרפ"ט, ב, עמ' 550-551, הערה לשורה 19.
- 15 ראו תבורי תשל"ט.

ואמר רבה בר חיינא סבא משמיה דרב, כל השנה כולה מתפלל אדם האל הקדוש והאל המשפט, חוץ מעשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט. ורבי אלעזר אמר אפילו אמר האל הקדוש והאל המשפט יצא שנאמר "ויוגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה" (ישעיהו ה, טז) – אימתי "ויוגבה ה' צבאות במשפט"? אלו עשרה ימים שמר"ה ועד יוה"כ, וכתיב האל הקדוש. מאי הוה עלה? אמר רב יוסף האל הקדוש והאל המשפט. רבה אמר המלך הקדוש והמלך המשפט. והלכתא כרבה.

נוסח התלמוד שבכתב יד זה הוא הנוסח שברוב כתבי היד. הוא נמצא בעוד קטע מן הגניזה (TS AS 79.127), בכ"י פריס 4, וכן הוא ברי"ף¹⁶ ובמקצת ראשונים.¹⁷ נוסח זה הוא יסוד הנוסח שבכתבי יד אחרים, כגון כ"י מינכן 95 וכ"י אוקספורד 366, אלא שיש בהם שיבושים שונים.¹⁸ נוסח דומה מופיע בכ"י פריס 671, אלא שבכתב יד זה נוסח ברכת המשפט שבכל ימות השנה הוא "אוהב המשפט"¹⁹ ולא "האל המשפט". הנוסח שבכתבי יד אלה עונה על הקושי שהעלינו לעיל.

לפי נוסח זה החתימה הרגילה של ברכת המשפט היא "האל המשפט" (או, לפי כ"י פריז: "אוהב המשפט"), והשינוי ממנו ל"המלך המשפט" מקביל לשינוי הנדרש מן "האל הקדוש" ל"המלך הקדוש".²⁰ ועוד למדנו מנוסח זה שר' אלעזר חלק על רב בשתי קביעותיו: לא רק שאפשר לצאת ידי חובה בחתימה הרגילה של ברכת קדושת ה', אלא שאפשר לצאת ידי חובה גם בחתימה הרגילה של ברכת המשפט, אף על פי שאין בה איזכור של מלכות ה'. וזאת, משום שבפסוק המצויט מצאנו גם ליד המשפט את הכינוי "אל". על פי זה מתבררת הסוגיה היטב, ועל כן סביר להניח שהיא מציגה לפנינו חתימה עתיקה של ברכת המשפט.

16 רי"ף לברכות, עמ' ז, על פי דפוס קושטא רס"ט.
17 המנהיג, הלכות ראש השנה סימן ב, עמ' שה; עיטור, חלק ב, מג ע"ג; ארחות חיים, הלכות ראש השנה סימן כ. שבלי הלקט השלם, סימן שה; מחזור ויטרי (על פי עדות ר' יחיאל בן הרא"ש; דבריו הובאו בטור אורח חיים סימן קיח; אך במחזור ויטרי שלפנינו [עמ' 67] חתימת הברכה היא "מלך אוהב צדקה ומשפט". ומלבד האיזכור שבעמ' 345 (לעיל, הערה 11) לא מצאתי התייחסות נוספת לעניין זה במחזור ויטרי שלפנינו. פינקלשטיין העיד שברק גם בכתב יד של מחזור ויטרי – פינקלשטיין 1970.

18 בנוסח כ"י מינכן הסרות בדברי ר' אלעזר המילים "והאל המשפט" והן נוספו בגיליון. בכ"י אוקספורד נמצא, בדברי רב יוסף, "מלך הקדוש ומלך המשפט" במקום "האל הקדוש והאל המשפט", כעדותו של פירקוי בן באבוי.

19 דומה שגם ביטוי זה הוא מקראי, על שם "אָהָב מְשֻׁפֵּט וְלֹא יַעֲזֹב אֶת חֲסִידָיו לְעוֹלָם נְשָׁמְרוּ וְזָרַע וְשָׁעִים נִכְרַת" (תהלים לו, כח). לפסוק זה יש משמעות מיוחדת, שהרי המשכו רומז לשתי הברכות העוקבות לברכת המשפט, ברכת המינים וברכת הצדיקים, אם כי בסדר הפוך. ר' יהודה בר' יקר ציין לפסוק "משפט אָהָב" (תהלים צט, ד), אך נוסח הברכה אצלו הוא "אוהב צדקה ומשפט" (ראו לעיל, הערה 6).

20 וכבר שיער אלבווגן דבר זה, בהסתמכו על נוסח הרי"ף (אלבווגן תשל"ב, עמ' 394 הערה 27), אך לא ידע על עדויות כתבי היד של הבבלי.

אך ממצאי הגניזה אינם מאפשרים לנו לקבל בקלות את המסקנה הפשוטה הזאת. דומה שהנוסח המשוער הקדום, "האל המשפט", אינו בנמצא בין סידורי הגניזה. עד עתה אותרו שלושים ושלושה כתבי יד עם חתימת הברכה,²¹ ומלבד שמונה כתבי יד הגורסים "אוהב המשפט",²² גורסים כל היתר – עשרים וחמישה כתבי יד – "אוהב צדקה ומשפט": אחד מהם ללא שום תוספת;²³ שניים בתוספת הכינוי "אל אוהב צדקה ומשפט";²⁴ תשעה־עשר בגירסת "מלך אוהב צדקה ומשפט";²⁵ ובעוד שלושה ניתן לקרוא "צדקה ומשפט" אך אי־אפשר לזהות בוודאות את המילים שלפני כן. אך דווקא את הנוסח המתועד ביותר בכתבי היד של הסוגיה התלמודית הנידונה, "האל המשפט", לא מצאנו אף לא באחד מקטעי הגניזה הכוללים ברכה זו.

ג

המצב בכתבי היד עשוי לעורר את המחשבה שהחתימה "האל המשפט" שבכתבי היד של הסוגיה התלמודית אינה חתימה מקורית של תפילת העמידה, אלא נוסחה על פי

21 לוגר תשנ"ב, עמ' 133–135. לוגר בדק ביסודיות את הסידרה הישנה של אוסף טיילור־שכטר בקמברידג' ומצא ארבעה־עשר כתבי יד שיש בהם חתימת ברכת המשפט. (רשומים אצלו חמישה־עשר כתבי יד, אך באחד מהם, סימן י"ב אצלו, החתימה מטושטשת). מלבד כתבי היד שבסידרה הישנה, התייחס לוגר לכתבי יד אחדים שנמצאו באוספי גניזה אחרים, בסך הכל שלושים ושלושה כתבי יד עם חתימת הברכה, והוא הואיל בטובו למסור לי את רשימת ממצאיו. ביסידרה הישנה נמצאו עשרה כתבי יד הגורסים "מלך אוהב צדקה ומשפט", ארבעה הגורסים "אוהב המשפט", ואחד (H6.115) הגורס "המלך המשפט". האחרון, שאף הוא מן הסידרה הישנה, לא הובא על ידי לוגר במדור חילופי הנוסחאות. לוגר איתר גם מספר כתבי יד באוספים אחרים הגורסים "אוהב צדקה ומשפט" או "אל אוהב צדקה ומשפט": בכ"י TS NS 120.89 נמצא "אוהב צדקה ומשפט" ובשני כתבי יד אחרים, TS NS 120.87 ו־JTS ENA 2527, נמצא "אל אוהב צדקה ומשפט". בשלושה קטעים נוספים מצא לוגר חתימות [אוהב] צדקה ומשפט" (TS NS 150.188; TS NS 150.188; JTS ENA 2527 דף 9), אך הקטעים פגומים ואי אפשר לדעת אם הם פתחו ב"מלך", ב"אל", או בלא כלום.

22 כתבי היד המצוינים אצלו ט, יא, יג. מלבד אלה: f. 11; JTS ENA 694; TS NS 150.35; TS 20 57; TS H 18.4, אוקספורד־בודלי 2741 דף 34. וכן מצוי נוסח זה בקרובות מפותות שנדפסו על ידי שולמית אליצור, ראו אליצור תשמ"ד. ראוי לציון מיוחד בהקשר זה הוא נוסח העמידה המפויטת, על סדר אלף־בית, המצוי בכ"י TS NS 235.10 (ראו הלכות א"י, עמ' קמב). כל הברכות מצוינות באות ב' בלבד, אך ברכת המשפט צוינה "ב' אוהב", וקשה להכריע אם הנוסח היה "אוהב המשפט" או "אוהב צדקה ומשפט".

23 TS NS 120.89. על חתימה זאת בהקשרים אחרים ראו לקמן, הערה 30.

24 TS NS 120.87; JTS ENA 2527 דף 8.

25 כתבי היד המצוינים אצלו ב, ה, ז, יח, יט, כ, כא-כב, כג (ארבעת כתבי יד הרשומים אצלו כנוסח א', שניים מן הרשומים אצלו כנוסח ב') (אחד מהם אמנם קרוע, אבל לוגר זיהה בו את הסוף "צדקה ומשפט". ייתכן שחתימתו היתה רק "אוהב צדקה ומשפט" אך זיל בתר רובא); ושלושה כתבי יד מן הרשומים אצלו כנוסח ג'). מלבד אלה: TS NS 150.41; TS NS 150.17; TS NS 121.50; TS NS 151.96; JTS ENA 1314, f. 6; JTS ENA 970, f. 14–15; JTS AS 108.56; TS NS 156.7; TS AS 108.56; JTS ENA 970, f. 14–15; JTS ENA 1314, f. 6; JTS ENA 2168, f. 32 וכ"י אוקספורד־בודלי 2741 דף 17, ועוד קטע שפרסם ישראל לוי ("לוי").

סוגיית התלמוד: זאת אומרת, מעתיקי הסוגיה הקישו שכשם ש"המלך הקדוש" הוא שינוי של "האל הקדוש", כך יש לראות ב"המלך המשפט" שינוי מנוסח משוער "האל המשפט". אך בטרם נחרון את הדין בשאלה זאת, נפנה לשני דיונים הלכתיים אודות החתימה; הראשון שבהם הוא תשובתו של הרב יוסף אבן מיגאש והנה לשונה:

וששאלת אם מותר לומר בשאר ימות השנה מלך אוהב צדקה או אין מותר לומר אלא האל המשפט או אוהב צדקה ומשפט? תשובה: מה שמנעו הוא לומר בשאר ימות השנה המלך המשפט או לומר בעשרה ימים שבין ר"ה ל"ה האל המשפט או האל אוהב צדקה ומשפט להיותו יתעלה בימים הנז' יושב על כסא דין ודן כל אחד כפי מעשיו וע"כ [ועל כן] ראוי לומר בימים הנזכרים המלך המשפט. אבל לא מנעו לומר מלך אוהב צדקה ומשפט בשאר ימות השנה, שאין בכלל לשון זה ולא נראה ממנו, שהוא יושב על כסא משפט ודן כל הבריות באותה העת. אבל מה שנראה ממנו הוא שהוא אוהב המשפט כלומר מסכים בו ואינו נוטה ממנו.²⁶

מדברי השואלים עולה שהם הכירו שתי נוסחאות לשאר ימות השנה, "האל המשפט" ו"אוהב צדקה ומשפט", והם רוצים לדעת אם מותר להוסיף את המילה "מלך" לחתימה "אוהב צדקה ומשפט". בתשובתו מעיר הר"י מיגאש על נוסח נוסף לשאר ימות השנה: "האל אוהב צדקה ומשפט".

קשה לדעת מה היה המניע להוספת ה"מלך" לנוסח החתימה בכל ימות השנה. יש מקום לשער שאנשים שהיו רגילים לומר "אוהב צדקה ומשפט" בכל ימות השנה אימצו את המסורת התלמודית באופן חלקי. הם הבינו שיש להוסיף את המילה "מלך" לנוסח הרגיל של כל ימות השנה, אבל הלבישו אותה על הנוסח המקובל עליהם, וכך נוצרה החתימה "מלך אוהב צדקה ומשפט". והיות שאין כאן שינוי בנוסח של כל ימות השנה אלא הוספה בלבד, קל היה להשתמש בנוסח זה בכל ימות השנה. ואם כל השינוי של הימים הנוראים נועד רק כדי להדגיש את מלכות ה' באותם הימים, הרי היה כאן פתרון אלגנטי, הפותר את בעיית השיכחה בימים הנוראים. פתרון כזה לא היה יכול להתקבל לגבי הברכה השלישית של העמידה, משום ששם היה שינוי של ממש, מן "האל הקדוש" ל"המלך הקדוש", ולא הוספה בלבד.

אם כך, מסקנתו המקילה של הר"י מיגאש יש בה גם חומרה: אכן, מותר להוסיף את המילה "מלך" בשאר ימות השנה, אך בימים הנוראים אין לומר אלא "המלך המשפט". מדבריו עולה לראשונה התפישה ששינוי הנוסח הנדרש בימים הנוראים אינו קשור בהוספת ה"מלך", אלא במבנה התחבירי המיוחד של "המלך המשפט", שמשמעו שהמלך יושב עתה על כס המשפט. דומה שהאיזכור של "האל המשפט" בשאלה ובתשובה אינו מלמד על נוסח נוהג, אלא על נוסח הסוגיה התלמודית שלפניהם. הדיון המעשי הוא על הנוסח "מלך" אוהב צדקה ומשפט" לכל ימות השנה, ו"המלך המשפט" לימים הנוראים.

נפנה עתה לתלמידו (הרוחני) של הר"י מיגאש, הרמב"ם. ביד החזקה הזכיר הרמב"ם את חתימת ברכת המשפט הזכרה משולשת – האיזכור הראשון הוא בהוראה הנורמטיבית:

כל השנה כולה, חותם בברכה שלישית "האל הקדוש", ובברכה אחת עשרה "מלך אוהב צדקה ומשפט". ובעשרת ימים שמראש השנה עד מוצאי יום הכפורים, חותם בשלישית "המלך הקדוש" ובאחת עשרה "המלך המשפט".²⁷

ההזכרה השנייה היא בעיסוקו בטעויות שבתפילה: "עשרת הימים שמראש השנה עד יום הכפורים טעה וחתם באחת עשרה אוהב צדקה ומשפט", חוזר לתחלת הברכה, וחותם בה המלך המשפט, ומתפלל והולך על הסדר.²⁸ בשלישית הזכיר הרמב"ם את החתימה בסדר התפילה שנספח לספר "אהבה". כאן רשם את כל תפילת העמידה ובברכת המשפט כתב את חתימתה: "ברוך אתה יי מלך אוהב צדקה ומשפט"; אלא שבכ"י אוקספורד נמחקה המילה "מלך" בקו מעליה.²⁹ לפנינו עדות מאוזנת ממש: בהלכות תפילה כתב פעם אחת "מלך אוהב צדקה ומשפט" ופעם אחת "אוהב צדקה ומשפט", ובסדר התפילה כתב "מלך אוהב צדקה ומשפט" אך מחק את המילה "מלך".

ר' יהושע הנגיד, דור חמישי לרמב"ם, נשאל על הסתירה בדברי הרמב"ם, ובשאלה צוטטו שלושת המקומות הנזכרים. הנוסח בסדר התפילה שהיה לפני השואלים היה "אוהב צדקה ומשפט" – הנוסח שלאחר המחיקה – ונמצא שבשני מקומות כתב הרמב"ם "אוהב צדקה ומשפט" בלי "מלך". הנגיד לא חלק על הממצא הטקסטואלי, ומכאן שגם לפניו היה בסדר התפילה "אוהב צדקה ומשפט" בלבד. ובכל זאת שיער הנגיד שהנוסח המועדף על ידי הרמב"ם הוא "מלך אוהב צדקה ומשפט", ועל היעדר המילה "מלך" בסדר התפילה שיער: "אפשר ששכח אותה בשעת כתיבה או שלא נצרך להזכיר מלך בחתימה כיון שהזכירה באמצע הברכה ומלוך עלינו אתה ברחמים".³⁰

אף על פי כן, אי אפשר לומר שיש כאן טעות סופר מקרית בדברי הרמב"ם, מפני שהרמב"ם נזקק לעניין זה גם בתשובה, וכאן הורה בפירושו: "ינוסח הברכה האחת עשרה הוא שיחתום בה בא"י אוהב צדקה ומשפט. ואינו חייב להזכיר מלך, אלא בעשרת הימים, כמו שאמרת".³¹ על כורחנו נצטרך לקבוע שהרמב"ם חזר בו, והשאלה היא: מה לפנינו ומה לאחור. המחיקה בכ"י אוקספורד מטה אותנו לומר שדעתו המקורית היתה לברך "מלך אוהב צדקה ומשפט" ולבסוף חזר בו וקבע "אוהב צדקה ומשפט". ואפשר שבתחילה קיבל את דעתו של הר"י מיגאש, שאין בין "מלך אוהב צדקה ומשפט" לבין "אוהב צדקה ומשפט" ולא כלום, אלא שאחר כך חזר בו וקבע שאין להזכיר ביטוי שיש בו "מלך" ליד "משפט" אלא בעשרת הימים שמראש השנה עד יום הכפורים.

27 הלכות תפלה וברכת כהנים ב, יח.

28 שם י, יג.

29 ראו הבלין תשנ"ז, עמ' 44-45.

30 רצהבי תשמ"ט, סימן ז, עמ' 67. ההסבר השני הוא תמוה, וכנגדו עומדת תמיהת ר' יחיאל בן הרא"ש שאין להזכיר כלל מלכות בברכה הסמוכה לחברתה: דבריו הובאו בטור אורח חיים, סימן קיח.

31 תשובות הרמב"ם, סימן קפב, עמ' 331-334; תרגום שונה במקצת ראו שילת תשמ"ח, ב, עמ' תרכט.

דומה שהצלחנו להראות כיצד צמחה החתימה "מלך אוהב צדקה ומשפט" מתוך "אוהב צדקה ומשפט": בימי הר"י מיגאש עדיין התלבטו בדבר, אך בזמנו של הרמב"ם השתרשה החתימה "מלך אוהב צדקה ומשפט". ואף על פי שהרמב"ם חזר בו מנוסח זה וביקש להקים את הנוסח הקדום יותר, לא עלה הדבר בידו, ונכדו החליט שלא לכך התכוון! אחרי שהשתרש הנוסח החדש, שכלל את המילה "מלך" בכל ימות השנה, עלתה השאלה מהו ההבדל העקרוני בין נוסח כל ימות השנה לבין נוסח הימים הנוראים. ורבים הסבירו, כמות שעשה הר"י מיגאש, שהמשמעות המיוחדת של "המלך המשפט" איננה בעצם הזכרת המלכות אלא במבנה התחבירי המיוחד. כבר ראינו שרש"י שלל כל משמעות מיוחדת מן המבנה התחבירי הזה ואף הציע שאינו אלא אשגרת לשון,³² אך הר"י מיגאש לא היה יכול ללכת באותה דרך שהלך רש"י משום שאין שום הבדל משמעותי בין הנוסח שהתקבל בכל ימות השנה, "מלך אוהב צדקה ומשפט", לבין הנוסח של עשרת ימי תשובה – "המלך המשפט". גישתו של הר"י מיגאש צוטטה בצורה חדה יותר על ידי מספר ראשונים בשם הראב"ד, שכתב "שהפלגת השבח אל השם ית' שרוצה לומר שהוא המלך והוא המשפט כמו האומ' שהוא החכמה והוא המדע, ואין השבח לומר חכם יודע ומבין שנראו כאלו הוא לוקח חכמה מאחרי". ולפיכך אם לא אמר כך לא יצא.³³

מדיוננו עולה כי נוסח התלמוד, הגורס שבכל ימות השנה אומרים "מלך אוהב צדקה ומשפט", אינו יכול להיות נוסח ראשוני. אין לנו אלא להצדיק את נוסחאות התלמוד הגורסות בכל ימות השנה "האל המשפט" ולומר שנוסח זה הוא נוסח עתיק, שזכרו אבד כמעט לגמרי בתקופת הגניזה ורק הד לקיומו שרד במספר מקומות, פיוטים ומדרשים. לפי הנוסח המקורי של התלמוד, רב ור' אלעזר חתמו את ברכת המשפט בכל ימות השנה ב"האל המשפט" והדיון שלהם נסוב על שינוי נוסח זה בעשרת ימי תשובה: האם צריך להחליף את המילה "האל" במילה "המלך" או לא. אך מעתיקי התלמוד, שהיו רגילים לומר בכל ימות השנה "מלך אוהב צדקה ומשפט", שינו את נוסח התלמוד על פי נוסח התפילה שהיו רגילים בו. ואף על פי שבנוסח התפילה של כל ימות השנה גבר נוסח הסיודור על נוסח התלמוד, בעשרת ימי תשובה נתקבלה ההוראה התלמודית על ידי כל עדות ישראל.

ד

התיעוד שנשתייר מברכה זאת מכוון אותנו לחשוב ש"האל המשפט" הוא מסורת בבלי (סוראית?) עתיקה, וזאת אף על פי שרב עלה מארץ ישראל והביא אתו מסורות ארץ ישראליות ור' אלעזר הוא אמורא שפעל בארץ ישראל.

32 ראו לעיל, עמ' 7.

33 כל בו, הלכות תפלה, לבוב תר"ך, ו ע"ג; השו"א ארחות חיים, הלכות תפלה, סימן קד.

מקורות ארץ ישראליים מובהקים מתעדים את הצירוף "צדקה ומשפט" כחתימה של ברכה זאת. בירושלמי שנינו, במסגרת תיאור סדר הברכות של העמידה: "צדקינו במשפט, צידקתנו – בני [!] ביתך ושמע עתירתנו ורצינו בתוכו" (ברכות פ"ב ה"ד, ד ע"ד - ה ע"א). ובמדרש תהלים (פרק כט), בקטע הכולל חתימות ארץ ישראליות מובהקות (כגון "אלהי דוד בונה ירושלים", "שאותך לבדך ביראה נעבוד", וגם "עושה השלום") מצאנו גם "אוהב צדקה ומשפט". ובסביבה דומה, במדרש ויכילו, בקטע הדורש את שירת חנה כנגד י"ח ברכות העמידה, מצאנו "ידין" (שמואל א ב, א) – 'אוהב צדקה ומשפט'.³⁴

מלבד התלמוד הבבלי, רק שני מקורות מתעדים את החתימה "האל המשפט": אחד מהם הוא תפילת העמידה המפויטת שהגיעה אלינו במסורת בבליית "שקבלו קצור זה מהחזנים הראשונים שקבלו ממר רב יהודאי ז"ל שקבלה מרבו ורבו מרבו"³⁵ וכל החתימות האחרות שבעמידה זו הן בבליות מובהקות. וכן מצאנו חתימה זו במדרש לתפילת העמידה שפרסם ש' שפיגל: "כיון שיצאו ישראל ממצרים וקבע להם שופטים והזהיר אותם והודיעם כי המשפט לאלהים הוא אמרו מלאכי השרת בא"י האל המשפט".³⁶ נוסח זה כולל "מצמיח קרן ישועה"; הוא חותם "המחזיר שכינתו לציון", "הטוב שמך ולך נאה להודות" ו"המברך את עמו ישראל בשלום", ואין בו שום סימן ארץ ישראלי.

בדיוננו יש כדי ללמד גם על טיבם של המקורות, הן קטעי תפילה שעלו מן הגניזה והן קטעי תלמוד. נוסח קדום של סידורי התפילה מן הגניזה שבאה בו חתימת ברכת המשפט לא עלה עד עתה; נמצא שסידורים מן הגניזה שבאה בהם החתימה משקפים מצב די מאוחר בתולדות התפילה. שינוי זה עבר גם על הטקסט התלמודי, אך כאן נמסר העולם לשומרים והנוסח העתיק שרד במספר כתבי יד. ויש בזה גם כדי ללמד על תולדות התפילה: ההוראה התלמודית להנהיג נוסח מיוחד במועדים מיוחדים נתקבלה בכל כלל ישראל, אף על פי שהיא לא היתה כל כך מוצדקת לגבם, בעוד שהנוסח לכל יום שבתלמוד לא הצליח להשפיע על נוסח התפילה, ונוסח התפילה הוא שהשפיע על הטקסט התלמודי.

34 אייזנשטיין תרע"ה, עמ' קנו, ד"ה דברים.

35 ראו מארכס תרפ"ה.

36 שפיגל תשכ"ד.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אבן מיגאש
אברמסון, תשמ"ח
אייזנשטיין תרע"ה
אלבוגן תשל"ב
- אלון תש"ב
- אליצור תשמ"ד
- ארליך תשנ"ט
- גולדשמידט תש"ל
- גינצבורג תרפ"ט
הבלין תשנ"ז
- הלכות א"י
הלכות גדולות
וידר תשנ"ח
- חיבור התשובה
לוגר תשנ"ב
- לוי
- מחזור ויטרי
מלמד תש"ה
מארכס תרפ"ה
- ר' יהודה בר' יקר
- ספר ראב"ה
- ספר הרקמה
פינקלשטיין 1970
- פליישר תשמ"ח
- פרידמן תשנ"ב
- קופפר, תשל"ג
רי"ף
רצהבי תשמ"ט
שבלי הלקט השלם
- ש"ת רבינו יוסף הלוי אבן מיגאש, שאלוניקי תקנ"א.
ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח.
י"ד אייזנשטיין, אוצר המדרשים, ניו יורק תרע"ה.
י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ערך והשלים י' היימן,
תל אביב תשל"ב.
ג' אלון, "מעון הברכות", תרביץ יד (תש"ב), עמ' 70-74 [=הנ"ל, מקורות ומחקרים
בתולדות ישראל, ב, תל-אביב תשי"ח, עמ' 128-132].
ש' אליצור, "ראשיתם של פיוטי יח", מחקרי ירושלים בספרות עברית ה (תשמ"ד),
עמ' 165-173.
א' ארליך, "לחקר נוסחה הקדום של תפילת שמונה עשרה – ברכת העבודה",
מחקרים בתולדות התפילה, בעריכת י' תבורי, ירושלים תשנ"ט, עמ' יז-לח.
ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א
(ראש השנה), ירושלים תשל"ל.
ל' גינצבורג, גנוי שכטר, א-ב, ניו יורק תרפ"ט.
ש"ז הבלין, משנה תורה להרמב"ם – מדע ואזהבה: הספר המוגה, מהדורה
פקסימילית של כתב יד אוקספורד הונטינגטון 80 ונספחים, ירושלים וקליבלנד
תשנ"ז.
מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד.
הלכות גדולות, מהדורת א"ש טרויב, ורשה תרל"ה (ד"צ).
ג' וידר, "החתימות 'עושה השלום' רפורס סוכת שלום במנהג בבל", התגבשות
נוסח התפילה במזרח ובמערב, א-ב, ירושלים תשנ"ח (א, עמ' 103-107).
חיבור התשובה לרבינו מנחם המאירי, מהדורת א' סופר, ניו יורק תש"י.
י' לוגר, תפילת העמידה לחול לפי הגניזה הקהירית, דיסרטציה, אוניברסיטת
בראילן תשנ"ב.
I. Lévi, "Fragments de Rituels de Prières Provenant de la Gueniza du
Caire", *Revue des Etudes Juives* 53 (1907), pp. 232-241.
מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוביץ, נירנבערג תרפ"ג.
ע"צ מלמד, "שנים שהם אחד במקרא", תרביץ טז (תש"ה), עמ' 173-189.
א' מארכס, "שלש תשובות לרב יוסף גאון מתא מחס"א", גנוי קדם ג (תרפ"ה),
עמ' 57-66.
ר' יהודה בר' יקר, פירוש התפלות והברכות, מהדורת ש' ירושלמי, ירושלים
תשכ"ח.
אליעזר בן יואל הלוי, ספר הראב"ה, מהדורת א' אפטוביצר ושי"י הכהן, א-ד,
ירושלים תשכ"ד.
ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד.
L. Finkelstein, "The Development of the Amidah", *Contributions to the
Scientific Study of Jewish Liturgy*, ed. J.J. Petuchowski, New York 1970,
p. 162.
ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים
תשמ"ח.
ש' פרידמן, "כתיב השמות רבה ורבא בתלמוד הבבלי", סיני קי (תשנ"ב), עמ'
קמ-קסד.
א' קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג.
הלכות הרי"ף, בעריכת הרב ניסן זק"ש, א-ב, ירושלים תשכ"ט.
תשובות ר' יהושע הנגיד, מהדורת י' רצהבי, ירושלים תשמ"ט.
צדקיה בר' בנימין, שבלי הלקט, מהדורת ש' באבער, וילנא תרמ"ז.

י' שילת, אגרות הרמב"ם, א-ב, ירושלים תשמ"ח.
 יצחק בן יהודה אבן גיאת, שערי שמחה, חלק ראשון כולל הלכות קדוש, הבלדה,
 ט"ב, ר"ה, תשובה, יוהכ"פ, סוכה ולולב... ונקרא בשם מאה שערים... י"ל ע"י
 שמחה הלוי באמבערגער, פירטה תרכ"א; חלק שני כולל הלכות הלל, חול המועד,
 אבל, פסחים, חדש, ספיר העומר ומגילה... כנ"ל, פירטה תרכ"ב.
 תשובות הגאונים "שערי תשובה, מהדורת ז"ו לייטער, פיטסבורג תש"ו (צילום
 של דפוס ליפסיה תרי"ח עם תוספות).

ש' שפיגל, "פירור מאגדות העקידה", ספר היובל לאברהם ווייס, ניו יורק תשכ"ד,
 עמ' תקנ"ג-תקסו.

י' תבורי, "למקומה של ברכת מלכויות בתפילת ראש השנה", תרביץ מח (תשל"ט),
 עמ' 30-34.

—, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה.
 תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, א-ד, ירושלים תשי"ח-תשכ"א.
 תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנבין, ניו יורק תש"ג.

שילת תשמ"ח
 שערי שמחה

שערי תשובה

שפיגל תשכ"ד

תבורי תשל"ט

תבורי תשנ"ה
 תשובות הרמב"ם
 תשובות רש"י

